אור הצפון — עומק הדין

עומק הדיןתנו רבנן שבעה דברים מכוסים מבני אדם ואלו הן וכו' עומק הדין (פסחים נד)

"היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם" (תהלים לג:טו)

"אני ה' חוקר לב בוחן כליות" (ירמיה יז:י)

בכדי שנוכל להשיג איזה מושג בעומק הדין שהוא נעלם ומכוסה מבני אדם, צריכים אנו לעיין באופני החקירה והדרישה שבהם האדם נחקר ונדרש, ושעל ידיהם מתגלות העמוקות והנסתרות אשר בשבילם האדם נדון.

הבחינה הראשונה היא הבנת המעשים - "המבין אל כל מעשיהם". לפי השקפה ראשונה פלא הוא מה שאנו משבחים את הקדוש ברוך הוא בהבנה זו, הלא גם בני אדם אשר רק לעינים יראו, יודעים ומעריכים את כל מעשה ופעולה אם טובה היא או לא. הוי אומר שהבנת המעשים עמוקה היא מאד מאד, והערכתנו אם טובים או רעים המה, אינה מתאמת עם המציאות האמתית. לא כל מה שנדמה לנו לטוב, כן הוא, יתכן שהוא רע, ומה שהערכנו לרע, טוב הוא. ואף אחרי שהאדם זוכה להיכנס בהיכל המחשבה פנימה, מתבונן ומתעמק בעמקי חקר נפשו, מתחיל להתיר את הקשרים והסבכים, בא לידי חשבון הנפש, בקורת המעשים, חיפוש הדרכים, אין בכחו להתרומם מעל לגבולי מושגיו, להשתחרר מהמועקות אשר בהם הוא נתון, אם מושגיו הערכותיו והשקפותיו לא נשתנו ולא נתחלפו, כי הם הם החומר למחשבותיו והגיונותיו. ואם אלה לא ישתנו שנוי עקרי ויסודי, מושגיו בטוב ורע לא נתעמקו, הערכותיו והשקפותיו לא קבלו צורה יותר בהירה, החכמה והגדלות מאין תמצא, הרוממות והעליה מאין תוצר?

חייב הוא להחליף כל מושגיו והערכותיו אשר כבר הכו שרשים עמוקים בלבו, ולהשיג מושגים יותר קרובים אל האמת בטוב ורע, הערכות עמוקות, השקפות נכונות, על ידי התבוננות עמוקה בדברי חז"ל הק', כי אחרי העיון ויגיעה רבה בדבריהם הקדושים מתגלים לנו אוצרות של חכמה, גנזי נסתרות, חדושים נפלאים לא שערנום מקודם. אופקים שקודם ראינו שם אור שמש וזהרי טוהר, מתברר לנו ששקועים הם בצל ובענן, לא זרחה עליהם השמש מעולם. ובה במדה שמושגינו מתבהרים ומזדככים, מכירים אנו שהמחיצה בין טוב לרע מתקטנת ומתקצרת, אין בינם אלא כחוט השערה. קשה לצמצם, לכוון, לסמן את הגבולים בקוים ישרים. הרע נכנם בתוך תחומי הטוב, והטוב נבלע בתוך תחומי הרע, ובשביל זה השבוש מצוי, ועלול הוא האדם לטעות ולהשתבש, נדמה לו שפניו לטוב מועדות ובאמת כבר חלף ועבר את חוט השערה - בתו הרע הוא.

"קץ כל בשר בא לפני" - "אלו רבים על אלו ואלו רבים על אלו, אלו רבים על אלו בחמוס ממון, ואלו רבים על אלו בחמוס דברים" (בראשית רבה לא). הנגזלים שבדור המבול מה חטאו, ולמה נגזרה גם עליהם הגזרה, משום שגם הם חמסו - "מלאה הארץ חמס", צעקו יותר מדאי על הגזלנים. הלא מותר לו לעשוק למחות, לזעוק מרה על עושקהו, אבל מכיון שהרים קולו יותר מכפי הראוי, איננו רק נגזל אלא גם גזלן. את כל אשר לו לקחו הגזלנים, עלוב הוא ונדכה, וגם חמסן. חמס את הגזלנים, וגם עליו נחתם הגזר דין של כליה, נמחה מתחת השמים יחד עם הגזלן, מפני שגם הוא בהרמת קולו, בצעקתו היתירה - גזל וחמס, שניהם חטאו ושניהם נענשו באותו עונש מר. הרי לנו ציור של העברת הגבולים מטוב ורע. בהרמת קול, בצעקה יתירה, נהפך הנגזל והנדכה, לגזלן לחמסן של דור המבול.

כששלח יעקב אבינו את בניו מצרימה, אמר: "ואל שדי יתן לכם רחמים", ואמרו חז"ל: "מה ראה יעקב לברכם באל שדי? ללמדך שהרבה יסורין עברו על יעקב אבינו, עד שהיה במעי אמו היה עשו מריב עמו וכו' לפיכך היה מתפלל לאל שדי ואומר מי שאמר לשמים וארץ די יאמר ליסורי די" (תנחומא מקץ י). מקודם אמר יעקב: "לא ירד בני עמכם". "אמר לו יהודה: אבא! אם בנימין הולך עמנו, ספק נתפס וכו' ואם אינו הולך עמנו כלנו מתים ברעב. מוטב שתניח את הספק ותתפוש את הודאי" (ראה תנחומא שם ח). גם לדברי יהודה היה כאן ספק של פקוח נפש, סכנת נפשות עבור בנימין, אלא שהודאי מכריע את הספק.
כששלחם יעקב בדרך של סכנה זו, תמך את ברכתו בזה שנרדף הוא מעשו אחיו עוד מבטן אמו. והנביא הושע (יב:ג) מתנבא: "וריב לה' עם יהודה ולפקוד על יעקב כדרכיו במעלליו ישיב לו בבטן עקב את אחיו". הקדוש ברוך הוא תובע מעם ישראל על שעקב בבטן את אחיו - "ריב לה' עם יהודה".

יעקב אבינו אשר נרדף כל ימי חייו מעשו אחיו, אשר עברתו שמרה נצח (עמוס א וראה בראשית רבה סז), רדפו ורב עמו עוד בבטן אמו, יעקב אבינו הנקרא מותמם מרחם, תובעים אותו על מעלליו - "בבטן עקב", חטא של תינוק בעת לידתו. אמנם נרדף הוא, אבל דין שמים אומר שגם רדיפה יש כאן - "וידו אוחזת". נפלאים הדברים.

הקדוש ברוך הוא מבין אל כל מעשיהם.

עד כאן הבנת המעשים הנראים והנגלים לפנינו לכאורה, ובכל זאת הם סתומים וחתומים. וכמה רחוקים אנו מלהבין בחינה של "וה' יראה לבב". בכדי שנוכל להשיג מושג כל שהוא במהותה, נחוץ להבין מקודם עד כמה האדם רואה לעינים, ואחרי שנשכיל לדעת עומק מדה זו עד קצה, נבין ששם מתחלת המדה של "וה' יראה ללבב".

ועד היכן היא ראית עינים של בן אדם רואים אנו אצל אברהם אבינו. "'אשרי האיש אשר לא הלך' - זה אברהם אבינו וכו' 'ובמושב לצים לא ישב' - שלא ישב במושב אנשי פלשתים מפני שלצנים היו, שנאמר: 'ויהי כי טוב לבם ויאמרו קראו לשמשון וישחק לנו'" (עבודה זרה יט).

כח הליצנות שהיה טמון בלבות אבות אבותיהם נתגלה ויצא לפועל רק בימי שמשון. ומכיון שהרגיש אברהם אבינו בכח זה צפה וראה את התוצאה - ליצנות. לצים הם, והורה הלכה "ובמושב לצים לא ישב". הלצנות של יוצאי חלציהם נזקפה על חשבונם מפני ששורש כח זה מלבבם ינק, וכה נתגלגל כח זה מאבות לבנים עד שגדל ועשה פרי של לצנות, קראו את שמשון לשחק לפניהם. לפי ראות עינינו אין אנו מוצאים גם אצלם חטא של לצנות, כי הלא דרך המנצחים לשמח בנצחונם ולבזות את שונאיהם, וגם הם רצו לבזות את שמשון הגבור אויבם ומחריב ארצם, צוו לו שישחק לפניהם, והם לא התלוצצו כי אם שמחו בנצחונם, אבל כיון שגרמו ללצנות, השתתפו בלצנות, לצים המה, ולא רק הם, אלא גם אבות אבותיהם, ולולא נפרד מהם אברהם אבינו, לא היה נקרא עליו

הפסוק "ובמושב לצים לא ישב", מחויב היה להרגיש בכח זה, להבין את התוצאות, ולהתרחק מהם, זו היא מדת בשר ודם למצא את הגרעין, את השורש, ולראות את הנולד ממנו, מהסיבה הראשונה, את אשר יסובב ממנה, מהכח את הפעולה, ולהתחשב עם הכח כמו עם התוצאות, והאדם השלם אשר לו עינים, יראה ויבין מרמז קל מרמיזא דרמיזה את כל ההשתלשלות וההתפתחות, תולדותיהם ותולדותיהם המתפשטים מכח הסיבה הראשונה.

ולא כן מדת הקדוש ברוך הוא. האדם מסתכל בלב חברו על ידי רמזי מעשיו, מהמעשים הוא דן על מה שחבוי וטמון בסתרי לבבו, ולפי ידיעה זו אחרי שמצא את השרש מעריך הוא את התוצאות. אבל הקדוש ברוך הוא דן את המעשים לפי הלב "ה' יראה ללבב", כביכול מסתכל ישר בלבו של אדם והלב מגלה ומבאר את תוכן המעשים. "היוצר - רואה - יחד לבם מבין אל כל מעשיהם".

כשבא שמואל הנביא לבית ישי למשוח את אחד מבניו למלך על ישראל, ראה את אליאב ויאמר: "אך נגד ה' משיחו". ברור הדבר, שמואל הנביא אשר נכתר בשם הרואה, כשרצה למשח מלך על ישראל שכסאו נכון יהיה עד עולם, וממנו יצא משיח צדקנו, הסתכל לא רק בתוך תוכו של האדם העומד לפניו, אלא גם בכל מה שיש איזה קשר ויחס לאדם זה, כי הלא בזה תלוי העתיד והנצח של עם ישראל, שהוא תכלית כל היצירה. בחנו, בדקו ומדדו באמת העתיד והנצח, אם מתאים הוא וכל יוצאי חלציו עד סוף כל הדורות למלא תפקיד זה, ולא מצא שום דופי ופגם - "אך נגד ה' משיחו", והקדוש ברוך הוא ענה לו "כי האדם יראה לעינים וה' יראה ללבב וגו'". "אמר רבי מני בר פטיש: כל שכועס אפילו פוסקין עליו גדולה מן השמים מורידין אותו. מנלן? מאליאב, שנאמר: 'ויחר אף אליאב בדוד ויאמר למה זה ירדת ועל מי נטשת מעט הצאן במדבר וגו' כי למען ראות המלחמה ירדת'. וכי אזל שמואל לממשחינהו, בכולהו כתיב: 'לא בזה בחר ה'' ובאליאב כתיב: 'וכי מאסתיהו' מכלל דהוה רחים ליה עד האידנא" (פסחים סו:). ופירש רש"י: "לא בחר, משמע מעולם, אבל מאסתיהו משמע, השתא מאסתיהו, מפני שהוא רגזן, מאסו, מכלל שמתחלה נבחר, ואף על גב דהאי מעשה דמשיחה קדים לרגזנות, מיהו לא מצינו בו דופי אלא זה בלבד, ומפני שגלוי לפניו שהוא רגזן, מאסו". אף ששמואל הנביא כיוון לדעת המקום דמעיקרא הוי חזי, לא נמצא בו שום פגם, שלם היה בתכלית השלמות, ראה עד מקום שהאדם יכול לראות, וכח נעלם זה של רגזנות היה חבוי ונסתר בעמקי תחום הנפש, טמון וגנוז לפני ולפנים, לא שלטה שם גם עינו של שמואל הנביא, והכתוב מעיד על זה שאין בכח אנוש לראות בסתרי עומק אלו ורק ה' יראה ללבב, זו היא מדת הקדוש ברוך הוא, ואת אליאב דנו לפי מדה זו, לפי מה שהקדוש ברוך הוא רואה את הלב. ובמה חטא אליאב? הלא הוא אחיו הגדול, דוד מחויב לכבדו, ואליאב צריך לחנכו, וכשראה שעזב את הצאן הוכיחו מפני שחשב שירד לראות את המלחמה. אבל בשמים מצאו בזה נצוץ של רגזנות, והורידוהו מגדולתו, בשביל חטא זה הפסיד מלכות ישראל, ולא לאחר החטא אלא קודם דקודם, מעת שנולדה הסיבה הראשונה, מעת שצמח בלבו שורש הכח של רגזנות, כח שהיה חבוי, גנוז בתחום הנפש, יותר נעלם מכח הלצנות של פלשתים שהרגיש בו אברהם אבינו, וכח זה של רגזנות רק ה' הרואה ללבב הכירהו, ובכל זאת הורידוהו מגדולתו, כי האדם נדון על כח של מדה, רעה או שורש של חטא אשר גם עינו של שמואל הנביא לא שזפתו. נפלא הדבר! שמואל הנביא איננו יכול לראות את זה, קצרה השגתו מפני שהוא למעלה מהשגת אנוש, האדם יראה לעינים - לב האדם סתום וחתום, אין העין רואה את כל הלב, ובכל זאת האדם נדון על זה, בשביל חטא כזה מורידין אותו ממלכות ישראל, מפני שהוא חייב לראות את לבו בלבו, אף שעדין לא גדל הכח ולא עשה פרי, בכל זאת צריך הוא לעמוד על הסיבה הראשונה, אשר יוליד כח זה, שיצא לפועל אחר זמן רב, זו היא הבחינה של וה' יראה ללבב.

ויש עוד בחינה יותר עמוקה. אני ה' חוקר לב, כביכול, חוקר את לבו של אדם, הסתכלות יותר עמוקה וחודרת, בסתרי תעלומות הנפש, נוספת היא על הבחינה "וה' יראה ללבב", ובוחן כליות הוספה היא על הבחינות הקודמות. מה נורא ואיום הוא יום הדין! מדרגה הראשונה ראית הלב של הקדוש ברוך הוא, עמוקה כבר מראית הנביא, אחריה חקירת הלב. ואם בראית הלב, יודעים אנו שתחילתה היא הגבול להשגת בן אדם, הרי חקר לב אין לנו כבר שום מושג בזה, ונוסף לזה בוחן כליות, ובאופני חקירה ודרישה אלו דנין את האדם. "אני ה' חוקר לב ובוחן כליות ולתת לאיש כדרכיו כפרי מעלליו".

עד כאן שמענו מצוי עומק דינו של אדם, אם מעשיו הם בתכלית השלמות, ואם לבבו טהור וזך או לא. אבל אם הגיע אדם למדרגה זו שבשלמות שכביכול מסתכל בלבו, ומעיד עליו שהוא שלם, לכאורה איננו צריך לדאג ולפחד מאימת הדין. אבל אחרי העיון מתברר לנו שגם אדם שלם זה איננו יכל לומר זכיתי.

"ויהי היום ויבאו בני האלהים להתיצב על ה' ויבא גם השטן בתוכם וכו'". "אותו יום ראש השנה היה, ובא השטן להשטין עליו" (ראה רש"י איוב א). הקדוש ברוך הוא העיד עליו: "אין כמוהו בארץ איש תם וישר וכו'". "אמר ר' יוחנן גדול הנאמר באיוב יותר ממה שנאמר באברהם, דאלו באברהם כתיב: 'כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה', ובאיוב כתיב: 'תם וישר ירא אלהים וסר מרע'" (בבא בתרא טו). גדול מה שנאמר באיוב. - אל מדרגות עליונות שבשלמות עלה שגם אברהם אבינו לא הגיע עליהם, שלם בתכלית השלמות - "איש תם וישר" ובכל זאת מצא השטן מקום להשטין. "החנם ירא אלהים, הלא אתה שכת בעדו ואולם שלח נא ידך וגע בכל אשר לו". גם השטן הודה שבמצבו זה אין בו שום פגם, אלא שאם ישתנה מצבו מהקצה אל הקצה, תפגם שלמותו בשביל שמדרגתו העליונה, שלמותו הנפלאה קשורה ותלויה באשרו - "הלא אתה שכת בעדו". "לא עבד איוב את המקום אלא מאהבה" (סוטה כז), ובכל זאת קטרג השטן. נסהו בנסיון מר שיצא נקי מכל נכסיו, בניו נהרגו. "ערם יצאתי וגו' ה' נתן וה' לקח". שנוי מצב כזה: "הבקר היו חורשות והאתונות רועות על ידיהם", - "אמר רבי יוחנן: מלמד שהטעימו הקדוש ברוך הוא לאיוב בעולם הזה מעין עולם הבא, שנאמר: 'ונגש חורש בקוצר'" (ילקוט איוב א). בנסיון כזה נסהו ממצב של מעין עולם הבא למצב של עניות ואומללות שאין כמוהו אם יעמד בצדקתו ובישרתו, אם לא ירד ממדרגתו העליונה. ועדין קטרג השטן בראש השנה שלאחריו, אולם גע אל עצמו ואל בשרו וכו', אף שעמד בנסיון הקודם, אבד עשירות של מעין עולם הבא, שיכל את בניו, בכל זאת לא חטא איוב ולא נתן תפלה לאלהים, ועוד פעם נסהו ביסורים קשים ומרים. יסורי יציאת הנפש - "אך את נפשו שמור" - "שלא תצא" (רש"י איוב ב). "שבור חבית ושמור יינה" (בבא בתרא טז). יסורים שאין החי יכול לסובלם. בנסיון זה נתנסה איוב, שהקדוש ברוך הוא העיד עליו שהוא גדול מאברהם אבינו, מפני קטרוג השטן, הרי שדנין את האדם לא רק לפי מצבו העכשוי, אלא בדין שמים מתחשבים עם שנויי המצבים אשר יכולים לפעול על האדם, אף שאין דנים את האדם אלא באשר הוא שם (ראה ראש השנה טז), במדרגתו העכשוית, אבל מתחשבים עם כל שנויי המצבים אשר יכולים להיות, באשר הוא שם לפי מדרגתו, באופן זה, שכל שנויי המצבים לא יזיזוהו ממקום עליותו, אף שנוי מצב של מעין עולם הבא, למצב של עניות ויסורי מות.

וכאשר מצרפים אנו את כל הבחינות האלו: המבין אל כל מעשיהם, וה' יראה לבב, אני ה' חוקר לב ובוחן כליות, ואחרי כל בחינות אלה, אף אם ימצאו שלם ותמים אין בו דופי, אין דנין אותו לפי מצבו זה, אלא לפי כל המצבים אשר בכחם לעשות איזה שנוי בקרבו - יכולים אנו להשיג איזה מושג מעומק הדין המכוסה מבני אדם.